

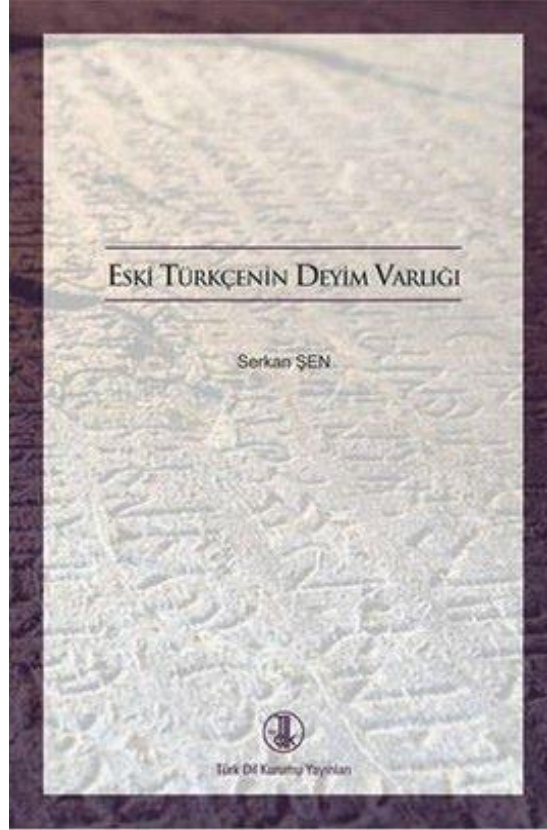
ESKİ TÜRKÇENİN DEYİM VARLIĞI ADLI ESER ÜZERİNE*

Hanife ALKAN ATAMAN**

Geliş Tarihi: Haziran, 2017

Kabul Tarihi: Eylül, 2017

Doç. Dr. Serkan Şen'in Türk Dil Kurumu Yayınları arasında çıkan *Eski Türkçenin Deyim Varlığı* adlı eseri, Türklük bilimi uzmanlarının istifadesine sunulmuştur. Çalışmada VI-XIII. yüzyıllar arasında şekillenen Eski Türkçe Dönemi'ne ait metinlerdeki deyimler toplu hâlde ele alınmış ve derlenen deyimlerin dökümleri yapılmıştır.

Bir dilin zenginliğinin ve gelişmişliğinin en belirgin göstergelerinden olan deyimli anlatımlara ilk kez Türk runik harfli metinlerde tanık olunmakla birlikte bu söz öbeklerinin Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde artarak devam ettiği görülmektedir. Bununla beraber

* Serkan Şen (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları (ISBN: 978-605-4921-04-1).

** Arş. Gör.; Ondokuz Mayıs Üni. Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Böl. hanifealkan_24@hotmail.com.

Eski Türkçenin deyim varlığı tümüyle ortaya konulmuş değildir. Bu eksikliği gidermek maksadıyla *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*'nın dönemler, metinler ve konular etrafında bütüncül bir yaklaşımla hazırlandığı anlaşılmaktadır.

Kitap “Giriş”, “Deyimler”, “Sonuç” ve “Dizinler” olmak üzere dört temel bölümden oluşmuştur. “Giriş” bölümünde (s. 11-63), çalışmanın konusu ve kapsamı, amacı, yöntemi, sınırlılıkları, taranan metinlerin tespit ve tenkidi üzerinde durulmuş, kullanılan işaretler, genel kısaltmalar, taranan metinler ile onların kısaltmalarına ve genel kaynakçaya yer verilmiştir. Bu bölümde öncelikle deyim kavramının çeşitli yayınlarda birbirinden farklı tanımlarının bulunduğu belirtilip onların ortak noktalarını birleştiren bir deyim tanımı yapılmış ve deyimlerin ayırt edici çeşitli özelliklerinden bahsedilmiştir. Ayrıca Eski Türkçenin hangi alanları kapsadığı ve Eski Türkçe öncesinin dönemlere ne şekilde ayrılması gerektiği gibi tartışmalı konularda yazarın görüşleri paylaşılmıştır. Çalışmanın belirtilen amaçları arasında Eski Türkçenin deyim varlığının derli toplu düzenlenip dökümlenerek uzmanlarına metin tamirlerinde ve anlamlandırma faaliyetlerinde yardımcı olacak bir veri kaynağı oluşturmak yer almaktadır.

Kitabın “Deyimler” bölümünde (s. 63-221), her deyim madde başı olacak şekilde alfabetik olarak sıralanmış, deyimlerin mecazi anlamları ayrıç içinde belirtilerek Türkiye Türkçesindeki karşılıklarına yer verilmiştir. Çekime giren deyimlerin madde başlarında dönemin dil özelliklerine uygun şekilde yer verildiği görülür. Kurucu adların aldığı iyelik ve belirtme ekleri üçüncü tekil kişi sunumunda verilmiş, kurucu eylemler ise mastar ekiyle aktarılmıştır. Girdiği çekimlerde değişik anlamlara gelen deyimlerin farklı çekimlerdeki görünüşü ayrı ayrı verilmiş, birden fazla anlama sahip deyimlerin her anlamı numaralandırılmak suretiyle ele alınmıştır. Deyimlerin eklerle genişletilmiş hâlleri ve deyim öğelerinin ikilemeli olarak kullanıldığı türevler de mevcut olduğundan bunlara (→ / ←) işaretleriyle gönderme yapılmıştır. Ses olaylarının deyimlerdeki izleri madde başında (~) işareti kullanılarak gösterilmiştir. Madde başındaki deyim yanına Türkiye Türkçesindeki karşılığı eğik harflerle parantez içinde sunulmuş, ardından mecazi anlamı aktarılmıştır. Deyimlerin tanıklanmaları bakımından geçtikleri örnek bağlamlarla birlikte dizilerek sunulmuş olmaları önemlidir. Örnek bağlamların barındırdıkları deyimlerin açıkça anlaşılmasını sağlayacak biçimde olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca deyimler aktarılırken sade bir transkripsiyon kullanılmasına, son okuma ve anlamlandırma çalışmalarını göz önünde tutan güncel bir yaklaşımda bulunulmasına özen gösterilmiştir. Bu doğrultuda deyimlerin ve örnek bağlamların bazı durumlarda yeniden yorumlanmış olduğu söylenebilir. Taranan metinlere yapılan göndermelerde önce metnin kısaltması verilmiş, ardından varsa, orijinal metindeki bölüm numarası gösterilip bölüm numarasının altında deyim geçtiği satır numarası yazılmıştır. Bölüm numarası bulunmayan

metinlerde doğrudan satır numarası aktarılmıştır. Deyimin, görüldüğü metin yayınındaki sayfa numarası köşeli parantez içinde ayrıca belirtilmiştir:

arınmış köngüllüg (Temizlenmiş gönüllü) Temiz kalpli, saf düşünceli: *arınmış köngüllüg kutluglar* “Temiz düşünceli kutlular...” (ETŞ: 7₃₁₃ [52]) ← **arig turug köngüllüg, arig köngüllüg.**

baş kötür- 1. (Baş kaldırmak) Büyüklük taslamak, itaatsizlik etmek: *tekebbürlük mu kıldıng azu boldung mu baş kötürgenlerdin* “Kibri mi gösterdin ya da büyüklük taslayanlardan mı oldun?” (R KT: 38₇₅ [102]; T KT I: 9₅₇ [139], 11₅₉ [162]). 2. Coşmak, yükselmek, öne çıkmak: *ésiz baş kötürse kör edgü yiter* “Kötülük baş kaldırırsa iyilik kaybolur” (KB:890 [106], 545 [69], 3346 [338]).

yanut bér- (Karşılık vermek) Cezalandırmak ya da ödüllendirmek: *katıg yanut bérür men olarka* “...Onlara sert ceza veririm” (R KT: 41₂₇ [116], 34₁₇ [84], 16₃₁ [51]). 2. Cevaplamak: *yanut bérdi ögdülmüş açtı tilin* “Ögdilmiş yanıt verdi ve dilini açtı” (KB: 3403 [343], 3862 [389]; T KT I: 4₁₄₂ [70], 7₁₆₄ [122], 10₄ [147]) ← **kikinç bér-, cevab bér-**.

“Sonuç” bölümünde (s. 221-231) Eski Türkçenin deyim varlığına yönelik değerlendirmelerde bulunulmuştur. Özellikle söz öbeklerinin deyim olarak kabulünde taşıdıkları mecazi anlam ve kalıplaşma eğilimlerinin belirleyici olduğu üzerinde durulmuş ve daha önceki çalışmalarda deyim olarak aktarılan bazı unsurlara yer verilmediği belirtilmiştir. Buna göre Türk runik harfli metinlerden 33, Eski Uygur Türkçesi metinlerinden 1022 ve Karahanlı Türkçesi metinlerinden 936 deyim tespit edilmiştir. Eski Türkçeye ait en fazla metnin bulunduğu Uygur devrindeki deyim miktarının yüksek çıkmasının doğal karşılanması gerektiği, hatta bu döneme ait metin sayısı göz önünde bulundurulduğunda çıkan deyim miktarının beklenenin altında kaldığı belirtilmiştir. Bunun nedeni, metinlerin çoğunluğunun Manihaist, Budist ve Hristiyan çevrelere ait tercümelerden oluşmasına bağlanmıştır. Karahanlı Dönemi metinleri arasında deyim yoğunluğu açısından Kutadgu Bilig’in dikkate değer olduğu belirtilmiş, bu zeminin oluşumundaki temel etken olarak eserin hayatın değişik alanlarına dair geniş bir bağlama sahip olması gösterilmiştir. Eski Türkçe deyimlerin lehçe özelliğinden kaynaklı ses ve söz değişimleri dışında oluşum mantıklarını koruyarak Türk dilinin her döneminde devamlılıklarını sürdürmüş oldukları tespiti dikkate değerdir: *atı bat-* “adı batmak”, *ant iç-* “ant içmek”, *işi tüş-* “iş düşmek”, *taş köngüllüg* “taş gönüllü” gibi.

Çalışmada Türklerin yüzyıllar boyunca değişik din ve kültürlerle etkileşime girmelerinin söz varlığında derin izler bıraktığı üzerinde durulmuştur. Deyimlerde de varlığını hissettiren bu etkileşim, Uygur döneminde Sanskritçe, Soğdca ve Çince; Karahanlı metinlerinde

ise Arapça ve Farsça alıntılara sebebiyet vermiştir. Ancak eserde Eski Türkçe döneminde temasa geçilen dillerle ortaklık gösteren deyimlerin açıklanmasında Türkçenin daimî etkilenen olduğunu öne süren yaklaşımları ihtiyatla karşılamak gerektiği vurgulanmıştır. Bu bağlamda yazar *adak kamşatmak* “ayağı sendelemek” deyimini örnek gösterir. Deyim, Farsça ile münasebetin en az olduğu dönemde Türk runik harfli metinlerde umutsuzluk ve kararsızlık durumu için kullanılmıştır. Hatta *Kutadgu Bilig*'de kullanılan “inat etmek, direnmek” karşılığındaki *adak tikmek* deyimini, *adak kamşatmak* deyiminin gerçek ve mecaz anlamda tam karşıtıdır. Bu nedenle yazar, Dankoff'un *adak tikmek* deyiminin Farsçadaki *pāy fişurdan* kopyalandığı yönündeki görüşünü eleştirmiştir.

Çalışmada Türk dilinin gelişme alanları içinde Eski Uygur Türkçesini farklı kılan başlıca dil özelliklerinden birinin ikileme kullanım sıklığı olduğu üzerinde durulmuş, bu durumun deyimlerde de görüldüğü, Eski Uygur Türkçesi metinlerindeki deyimlerin önemli bir kısmının ikilemeli türevlerinin bulunduğu belirtilmiştir: *katıg köngüllüg ~ bek katıg köngüllüg, evtin ün- ~ evtin baktın ün-, kadir savlıg ~ kadir katıg savlıg* gibi.

Çalışmada özellikle Uygurlardan kalanlar olmak üzere Eski Türkçe metinlerin bir kısmının çeviri olmasının bu metinlerde geçen bütün deyimlerin çeviri mantığıyla oluşturulduğu anlamına gelmeyeceği vurgulanmıştır. Buna göre çeviri olmayan eserlerle çeviri eserlerde aynı deyimlerin görülmesi, çevirilerdeki deyimlerin çevrilecek ibarenin Türkçeye aktarımında başvurulan eldeki yerli ve etkin anlatım imkânlarının olduğunu göstermektedir.

“Sonuç” bölümünde vurgulanan bir diğer konu, tercüme olarak ortaya konan Uygurca metinlerde, deyimler yardımıyla gerçekleşen doğaçlama çevirilerdir. Budist çevreye ait Uygurca metinlerin büyük bir kısmı, bu dinin kaynak dili olan Sanskritçe yerine tarihî ve coğrafi şartlar uyarınca Toharca ve Çince'den Türkçeye tercüme edilmiştir. Yazar, yazmaların Uygurcaları ile elde bulunan Çince kaynakları karşılaştırmış, birtakım ekleme ya da çıkarmaların yapıldığı tespitini aktarmıştır. Başta Şinko Şeli Tutung olmak üzere Türk tercümanlar Çince ibareleri aktarırken meseleyi daha anlaşılır kılma kaygısıyla zaman zaman deyimlere müracaat etmişlerdir. Kitapta doğaçlama çevirilerin iki türlü olduğu ifade edilmiştir. Birincisi Çince metinde deyim karşılık gelen bir ifade bulunmazken Uygurca çeviriye anlamı zenginleştirmek için deyimli anlatımların ilave edilmesidir. Bu doğrultuda *Altun Yaruk*'un X. kitabının dikkate değer örnekleri barındırdığı ifade edilmiştir:

Çincece 飢渴所逼。身形羸瘦。將死不久。 *Jikě suǒ bī. Shēn xíng léishòu. Jiàng sǐ bǔjiǔ* “Açlık (ve) susuzluktan sıkılıp vücudu zayıflamış (ve) hemen ölmek üzere idi.” karşılığındaki ifade, Uygurcaya *açmak suvsamak üze sıkılıp torumış yavrımış*

et'özüleri alangururup küçi küsüni üzülüp unakaya ölgeli yatur erti şeklinde tercüme edilirken (Gulcalı 2013: 133) *küçi küsüni üzül-* deyimini eklenmiştir (s. 225).

İkincisi, Çince metinde mecazi kullanımı bulunmayan ifadeleri Türkçeye, deyimler üzerinden tercüme etmektir. Kitapta, *Altun Yaruk*'un yedinci kitabının Çince metnindeki 災 *Zāi* “felaket, kötülük” ibaresinin Uygurca *kurug yala* deyimini kullanılarak tercüme edilmiş olduğu (Çetin 2012: 194) ifadesi, konuya getirilen örnekler arasındadır (s. 227).

Yazarın bir diğer tespiti, Uygur döneminde yapılan çevirilerde mecazi kullanımı bulunmayan ifadelerin deyimler üzerinden tercüme etmenin yanında kaynak dildeki deyimlerin aynıyla Türkçeye aktarıldığıdır. “*Altun Yaruk*’un dördüncü kitabının Çince metninde 根本 *gēnběn* “kök” ve 斷 *duàn* “kesmek” sözcüklerinden meydana gelen “kökünü kesmek” ifadesi, *kökin kes-*, *yıltızın kes-* deyimleri kullanılarak (Tokyürek 2015: 556) aynıyla Uygurcaya tercüme edilmiştir.” ifadesi, söz konusu durum için belirtilen örneklerden biridir (s. 228).

Çalışmanın son bölümü olan “Dizinler” bölümü (s. 231-305), ‘Kurucu Eylemler Dizini’, ‘Kurucu Adlar Dizini’, ‘Devirlere Göre Deyimler (Türk Runik Harfli Metinlerdeki Deyimler / Eski Uygur Türkçesi Metinlerindeki Deyimler / Karahanlı Türkçesi Metinlerindeki Deyimler)’ ve ‘Konu Dizini’ olmak üzere dört ana başlık altında değerlendirilmiştir. Kurucu eylemler dizininde, eylem öbeği biçimindeki deyimlerde geçen tüm eylemler sıralanmıştır. Kurucu adlar dizininde eylem öbeği biçimindeki deyimlerde özne ya da nesne göreviyle eyleme bağlanan adlar ile ad öbeği biçimindeki deyimlerde, tamlanan öge konumundaki adlar yalın hâlleriyle dizilmiştir. Devirlere göre deyimler dizininde Eski Türkçenin gelişme alanları dikkate alınarak metinlerde geçen deyimler Orhon, Uygur, Karahanlı dönemlerine ayrılarak ele alınmıştır. Konu dizininde ortak kavramlara vurgu yapan deyimler, uygun konu başlıkları altında birleştirilmiştir. Yazarın belirttiği üzere çalışmanın kurucu eylemler ve kurucu adlar diziniyle araştırmacıların deyim kaynaklı sorunları daha kolay çözümlemeleri hedeflenmiştir. Devirlere göre deyimler başlığıyla saha uzmanlarının belli bir devreyi esas alarak yapacakları dil incelemelerini kolaylaştırmak, konu diziniyle ise dil-kültür ilişkisi bağlamında çeşitli kavramlar üzerinde duran araştırmacılara, yararlanabilecekleri Eski Türkçe dil malzemesinin deyim boyutu hakkında fikir vermek amaçlanmıştır.

Yayımlanmış Eski Türkçe metinlerin taranması sonucu meydana gelmiş *Eski Türkçenin Deyim Varlığı* adlı çalışmayı, dönemin deyimler sözlüğü olarak nitelendirmek mümkündür. Çalışma, dilimizin etkin anlatım yollarından en önemlileri arasında yer alan deyimlerin tarihî seyrinin belirlenmesinde ve kapsamlı veri tabanı olarak derlenmesinde önemli bir adımdır. Söz konusu çalışmasıyla Türkoloji’ye değerli bir katkıda bulunduğu için Doç. Dr. Serkan Şen’e teşekkürlerimizi sunmayı bir borç bilir, çalışmalarının devamını temenni ederiz.